

ВПЛИВ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р. НА ДОБРОБУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вивчення, осмислення та творче використання історичного досвіду соціальних реформ у минулих століттях є обов'язковою умовою розвитку будь якої галузі знань. В сучасних умовах непростого реформування соціальних відносин в Україні, все частіше ставимо перед собою питання про практичну значущість досвіду минулих поколінь. У зв'язку з цим, за нинішніх умов особливої актуальності набувають проблеми покращання добробуту широких верств населення України. За нашим переконанням саме кропіткі наукові пошуки у вивченні здійснення селянської реформи 1861 р. в Україні дасть змогу зрозуміти які економічні та політичні чинники вплинули на стан добробуту українського населення.

Саме тому метою нашого дослідження є ґрунтовне вивчення впливу Великої селянської реформи 1861 р. на добробут представників найбільш поширених верств населення України. Для того, щоб розібратися в цій проблемі необхідно звернутися до історіографічної спадщини наших попередників. Навіть побіжний аналіз наукових праць дореволюційних дослідників А. Гур'єва, П. Гайдебурова, Є. Конрадї, І. Ігнатовича, Д. Воєйкова, В. Загоскіна, Ю. Янсона та ін. засвідчує, що дослідники переважно схвально відносились до реформи відмічаючи її прогресивний характер [1; 2; 5; 7; 19; 22; 33]. Переважна більшість авторів радянської доби у відповідності до пануючої в ті часи ідеології більш критично відносились до як до селянської реформи 1861 р. в цілому так і до її наслідків. Саме таке відношення простежується в роботах М. Дружиніна, Л. Нестеренко, Л. Яковлева, М. Коваленко, Л. Мілова та ін. [6; 10; 32]. Разом з тим, в той період навіть за умов тотальної заідеологізованості гуманітарної науки, такі видатні вітчизняні історики як І. Гуржій та Б. Кругляк в своїх творах вказували на той факт, що селянська реформа 1861 р. дала поштовх до розвитку товарно-грошових відносин і докорінним чином вплинула як на становлення ринкових відносин в Україні так і формування всеросійського ринку в цілому [3–4; 11–13]. Такі відомі сучасні українські історики як О. Реєнт, О. Крижановська, Ю. Присяжнюк та ін. прагнуть по новому, з точки зору українського націєтворення, підійти до вивчення проведення та наслідків Великої реформи 1861 р. в Україні [14; 23; 25–26].

Видатний український громадсько-політичний діяч І.Я. Франко в своїх творах звертав увагу на проблему підвищення добробуту широких кіл українців. На думку мислителя саме прагнення поліпшення загального добробуту усіх верств українського населення є головним мотивом піднесення національно-визвольної боротьби за незалежність України. Про це він у 1878 р. писав так: «Доки не подамо народові надії на соціальну реформу, тобто на поліпшення

його матеріального існування, він не стане всім гуртом до виборення своєї і нашої політичної незалежності. Треба забезпечити його перед усім хлібом і всіма плодами його праці, а тоді жодна навала не запряже наш народ в ярмо неволі, не позбавить незалежності. Іншого способу немає!» [28, 55].

Проблемам добробуту українського суспільства значну увагу у своїй творчості приділяла видатна українська поетеса Л. Українка. Так, вперше впритул вона наближається до вивчення проблем добробуту під час дослідження політичного устрою. У своїй публікації «Державний лад» вона відзначає: «... про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межі людьми, ... треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежить одна від одної і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав...не у всіх країнах однаків державний лад, а через те і не скрізь люди мають однакові права, однакову політичну волю. Одні народи виборили собі такі права, про які другі ледве думати сміють...людські права се ті, які належать кожній людині окреме, а громадські — ті, що стосуються цілої громади людей» [17, 31].

За енциклопедичним радянським визначенням добробут засвідчує забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними і духовними благами. Характеризується ступенем розвитку благ і користування ними окремою особистістю, класом чи суспільством у цілому. До благ відносяться предмети послуги і умови, котрі задовольняють певну людську потребу, які відповідають інтересам чи зацікавленням людей. Ступінь розвитку і користування матеріальними благами характеризує матеріальний добробут. Добробут обумовлюється рівнем і якістю харчування, забезпеченістю предметами особистого гардеробу, меблів і предметами домашнього побуту, житлово-побутовими вигодами. Багато в чому добробут визначається розвитком сфери обслуговування, в першу чергу забезпечення населення закладами охорони здоров'я, освіти і культури. Добробут може бути визначений системою показників, які відображають сукупність умов життя людей. Добробут залежить від рівня розвитку виробничих сил і характеру господарських відносин. Більш високий рівень виробничих сил створює матеріальні передумови для зростання добробуту. Однак, насправді зростання добробуту залежить від суспільних умов, тобто виробничих відносин людей [31, 164].

Представляє науковий інтерес і сам текст Маніфесту Російського імператора Олександра II від 19 лютого 1861 р. яким було започатковано реформу про надання свободи кріпосним селянам. Наведемо лише цитату з цього документу: «Вникая в положение званий и состояний в составе государства, мы усмотрели, что государственное законодательство, деятельно благоустроая высшие и средние сословия, определяя их обязанности, права и преимущества, не достигло равномерной деятельности в отношении к людям крепостным, так названым потому, что они частию старыми законами, частию обычаем потомственно укреплены под властью помещиков, на которых с тем вместе лежит обязанность устроить их благосостояние. Права помещиков были донныне обширны и не определены с точностию законом, место которого заступали пре-

дание, обычай и добрая воля помещика. В лучших случаях из сего происходили добрые патриархальные отношения искренней правдивой попечительности и благотворительности помещика и добродушного повиновения крестьян. Но при уменьшении простоты нравов, при умножении разнообразия отношений, при уменьшении непосредственных отеческих отношений помещиков к крестьянам, при впадении иногда помещичьих прав в руки людей, ищущих только собственной выгоды, добрые отношения ослабевали и открывался путь к произволу, отяготительному для крестьян и неблагоприятному для их благосостояния, чему в крестьянах отвечала неподвижность к улучшениям в собственном быте.

Усматривали сие и приснопамятные предшественники наши и принимали меры к изменению на лучшее положение крестьян; но это были меры, частью нерешительные, предложенные добровольному, свободолюбивому действию помещиков, частью решительные только для некоторых местностей, по требованию особенных обстоятельств или в виде опыта. Так, император Александр I издал постановление о свободных хлебопашцах, и в бозе почивший родитель наш Николай I — постановление об обязанных крестьянах. В губерниях западных инвентарными правилами определены наделение крестьян землею и их повинности. Но постановления о свободных хлебопашцах и обязанных крестьянах приведены в действие в весьма малых размерах.

Таким образом, мы убедились, что дело изменения положения крепостных людей на лучшее есть для нас завещание предшественников наших и жребий, чрез течение событий поданный нам рукою провидения.

Мы начали сие дело актом нашего доверия к российскому дворянству, к изведанной великими опытами преданности его престолу и готовности его к пожертвованиям на пользу Отечества. Самому дворянству предоставили мы, по собственному вызову его, составить предположения о новом устройстве быта крестьян, причем дворянам предлежало ограничить свои права на крестьян и поднять трудности преобразования не без уменьшения своих выгод. И доверие наше оправдалось. В губернских комитетах, в лице членов их, облеченных доверием всего дворянского общества каждой губернии, дворянство добровольно отказалось от права на личность крепостных людей. В сих комитетах, по собрании потребных сведений, составлены предположения о новом устройстве быта, находящихся в крепостном состоянии людей и о их отношениях к помещикам» [35].

Як видно з рядків маніфесту, вирішальна роль у звільненні селян від кріпосної залежності покладалася на самих поміщиків, а головним мотивом Великої реформи проголошувалося прагнення офіційної влади покращити добробут селян.

Крім Маніфесту як додаток вводилося Положення від 19 лютого 1861 р., яке складалося з 22-х окремих законодавчих актів. На Україну із законодавчих актів поширювалися: «Маніфест», «Общее положение», «Положение о дворянских», «Положение о выкупе», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положения о крестьянах» та ін. [27, 326].

Як стверджує О. Реєнт, у положеннях враховувалися дві сторони ліквідації кріпосного права: особиста залежність селян від поміщиків і земельний устрій селян. Положення зберігали за поміщиками право власності на всю землю, яка розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Навіть тоді, коли селянська громада повністю переходила на викуп, земля залишалась власністю поміщиків.

Наділення селян землею набувало обов'язкового характеру. Упродовж дев'яти років вони мали право відмовитися від отриманого наділу, залишаючись при цьому прикріпленими до землі. В разі зміни селянином місця проживання він міг відмовитися від землі та сплатити за неї поміщику весь оброк або вартість панщинної повинності. До початку викупу свого наділу селяни вважалися «тимчасово зобов'язаними» і мусили відробляти кріпосні повинності на користь поміщика [25, 359].

За переконанням О. Крижановської, після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покупців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів у середньому на 28%. 344 тис. селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на рев'язьку душу; близько 1,6 млн осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми — 5 десятин на рев'язьку душу. На Лівобережній Україні та на Правобережжі існувала градація наділів, які поділялися на піші та тяглові, а також четвертні (дарчі). Розмір останніх сягав 0,1–0,5 десятини на рев'язьку душу й 0,25–0,5 — на наявну душу. На Півдні України, де земельний голод не був таким відчутним, 22,3% тим селянським дворам, що мали на рев'язьку душу менше 5 десятин землі, належало лише 6,9% надільної землі (хоч їх питома вага дорівнювала 22%); двори з наділом понад 10 десятин володіли 59% надільної землі (їх частка в селянських господарствах становила 30%).

Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалось малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. душ (9%). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. рев'язьких душ.

На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі становили 21%, а в степових губерніях — 44%.

На Правобережжі лише 20% господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи, спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14% селян не мали польової землі і обходилисягородами.

Державні селяни лівобережних та степових губерній мали ті ж самі невеликі за розміром наділи, якими вони користувались у дореформену добу, й до 1866 р. перебували на оброці. У правобережних губерніях було проведено перерозподіл наділів і після укладення люстраційних актів земля закріплювалася за

окремими господарствами у подвірне користування. У більшості українських губерній середній душевий наділ державних селян був майже вдвічі вищий за наділ у колишніх поміщицьких селян. Однак після скасування кріпосного права значна кількість господарств державних селян залишилася малоземельною а то й взагалі малоземельною. Так, половинні наділи мали 10% господарств Полтавської, Чернігівської та Таврійської губерній. У Подільській губернії 14% державних селян не мали польової землі, а 4% — взагалі були безземельними.

В особливій скруті були колишні дворові селяни, котрі не одержали навіть свого двору та присадибної землі. Вони жили в чужих селянських хатах, заробляли на прожиття у наймах або ставали промисловими робітниками.

Уряд намагався послабити лещата малоземелля, які затисли основну масу селянських господарств. 1882 р. було створено Селянський земельний банк, покликаний надавати селянам кредити для придбання землі. Однак цей захід виявився недостатньо ефективним [14, 363–364].

Поширення безземелля значною мірою погіршило добробут селян котрі вимушені були скоротити споживання харчових продуктів. Якщо порівняти бюджет витрат селянської сім'ї на продукти харчування за даними І. Фундукля в 1846 р. в Чигиринському повіті Київської губернії [29, 385] зі свідченнями Д. Восейкова та В. Загоскіна, котрі склали бюджет витрат на харчування одного селянина в Київській губернії в 1867 р. [1, 69] то побачимо, що ряд продуктів з харчового раціону селян практично зник, а збільшилося споживання жита. Житній хліб, фактично, залишався головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, зросли витрати на харчування селян [1, 69].

Вплив розвитку товарно-грошових відносин який був спричинений реформою 1861 р. на загальне споживання сучасник тих часів І. Кашкаров коментував так: «... на скільки не є еластичним функціонування шлунку, але й цій здатності є певні межі; споживання досягає «мінімуму», нижче котрого воно опуститися не може, проте, під час боротьби шлунок віддає значну частину поля битви грошам, а останні, раз завоювавши що-небудь вже не відступлять» [9, 62]. Зі щемом у серці він констатував: «Виродження можна визначити як поступову зміну будови, при якій організм стає здатним пристосовуватися до все меншої кількості змін життєвих умов, до того ж до умов меншої складності» [9, 62].

Досить вдало охарактеризував зміни у споживанні селян України дореволюційний автор який друкувався під псевдонімом «Николай Он». Цей дослідник у роботі «Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства» відмічав, що «...до прокладення залізничних шляхів, місцеве виробництво направлялось виключно на задоволення місцевих потреб. Гроші і залізниця, пробивши собі шлях в яку-небудь віддалену місцевість, відразу піднімають ціни, як на предмети першої необхідності (хліб та ін.), так і на ті товари, котрі задовольняють трошки більш розвинені потреби і споживання яких виражає певну достатність, як, приміром, на рибу, м'ясо, яйця, дичину, фрукти та ін. Останні, як більш доступні, потроху зовсім зникають з місцевого споживання. Проте, цього мало: перестаючи задовольняти місцеві потреби, їх виробництво може розвиватися, а відповідно, позбувшись місцевого збуту, продукти все більше віддаляються від виробників... Життєві припаси, майже постійно підви-

щувались у ціні, тоді як ціни на предмети мануфактурної промисловості і такі товари, як бавовник, цукор, кава та ін. надзвичайно дешевшають... артишоки, спаржа та ін. є порівняно дешевшими ніж харчові продукти першої необхідності» [21, 57–58].

Вищенаведені факти свідчать, що стверджувати про істотне покращання добробуту селян в Україні після реформи 1861 р. не можна, адже хоч офіційна влада і декларувала сою турботу про покращання життя сільського населення, але через обмеження його у сфері землеволодіння фактично прирєкла на ще більшу матеріальну скруту ніж це було за часів кріпосництва. Разом з тим, серед селян все більшого поширення набуває відхідництво на заробітки чи промисли. Користуючись особистою свободою українські селяни з метою поліпшення свого добробуту почали створювати нові форми колективного ведення господарства.

Дореволюційний дослідник Ф. Щербина доводить, що «Малоросы, в силу этого взгляда, являются представителями крайнего индивидуализма, людьми экономической розни и особничества, приверженцами личной собственности и одиночного ведения дела. Общинное начало, потому, им совершенно чуждо» [30, 1]. Однак, автор звертає увагу на такі форми українського колективізму як артели і засвідчує наступну еволюцію їх форм:

«Артели типа Запорожской сечи

1. Чумацкие валки и ватаги.
2. Забродческие ватаги.
3. Артели запорожских охотников.
4. Общество днепровских лоцманов.
5. Артели днепровских рабочих и матросов.
6. Артели малорусских торговцев-ходебщиков.

Артели переходного или смешанного типов

1. Крымские солепромышленные артели.
2. Косарские артели.

Земледельческие и сельскохозяйственные артели

1. Толока.
2. Обычай спягаться.
3. Артели половинщиков и артели с части.
4. Артели неженских табачниц.
5. Гуртова.
6. Арендаторские артели.
7. Новейшие земледельческие артели.
8. Артели чередников.
9. Почтовые артели.

Артели великорусского типа

1. Артель севастопольских лодочников.
2. Артели биндюжников или «дрогалей».
3. Артели плотников и каменщиков.

Разные артели

1. Батальонные артели.
2. Артели нищих.

Артельные формы

1. Рождественские складки.
2. Артельная организация чабанов.
3. Организация конокрадов и скотокрадов в Кубанской области» [30, 1–3].

Одночасно з вивільненням робочих рук з сільськогосподарського сектору велика кількість звільнених селян почала займатися торгівлею. Так, привіз товарів на російські ярмарки котрі в середині XIX ст. були значними центрами внутрішньої торгівлі, збільшився з 360 млн руб. у 1860 р. до 460 млн руб. в 1863 р. [15, 19]. Найбільш характерним цей процес був для України, адже на час реформи в її містах нараховувався 12 141 базар (1 раз в неділю — 34 міста, 2 рази — 41 місто, 3 рази — 13 міст, щоденно — в 9 містах) [4, 101].

Зростання ролі торгівлі сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва. Значного розвитку набуло промислове тваринництво, садівництво, городництво та інші галузі сільськогосподарського комплексу. Так, приміром, в Київській губернії селяни продавали фрукти в селах і містах на міри, мішки (в 2 міри), корці, четверті і відра (рахунком і вагою). Ціни значно коливалися залежно від врожаю і привозу фруктів [19, 95].

Необхідно визнати, що Велика реформа 1861 р. дала вирішальний поштовх до розвитку фабрично-заводського виробництва. При цьому найбільші темпи розвитку набула саме харчова промисловість. Так, у виробництві цукру відбулося перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику [20, 68]. Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х рр. підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці.

У винокурній промисловості з 60-х рр. XIX ст. виробництво почало набувати форм великої капіталістичної промисловості. Для цього сприяла акцизна політика уряду. Згідно з акцизним законодавством 1861 р. визначалася норма виходу спирту, за яку підприємець мав сплачувати державі акциз незалежно від обсягу виробленої продукції, що призвело до ліквідації дрібних винокурних підприємств. Великі гуральні з досконалішою технікою витіснили невеликі. Якщо впродовж 1862–1863 рр. в Україні діяло 1485 винокурень, то протягом 1899–1900 рр. — 421, і якщо раніше кожне з горілчаних підприємств у середньому виробляло 5 тис. відер спирту, то на рубежі століть цей показник сягнув 44 тис. [34]. Основними районами виробництва спирту в Україні стали Київська, Харківська та Подільська губернії. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. багато винокурних підприємств перейшло від поміщиків у власність промисловців.

Головним районом борошномельної промисловості став Південь України. Найбільшими центрами парового млинарства у 1878 р. на Півдні були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші міста [18, 100].

Поряд з іншими харчовими виробництвами порівняно швидко розвивалось олійне, сировиною для якого було насіння льону, коноплі, соняшнику. Особливо високих темпів розвитку ця галузь досягла в середині 80-х рр. XIX ст. Великі парові заводи витісняли невеликі підприємства. В цілому олійна галузь щорічно виробляла продукції на суму 2602 тис. руб. [16, 470].

Успішному завершенню реформи 1861 р. сприяла урядова грошово-кредитна політика. Необхідно визнати, що реформа починалась в умовах грошової кризи в Російській імперії, адже в зв'язку з Кримською війною лише протягом 1855–1857 рр. Держбанком було випущено нічим не підтверджених кредитних білетів на 378,9 млн руб., а в цілому паперова грошова маса з 1853 по 01.01.1858 рр. зросла з 311,4 млн руб. до 735,3 млн руб., що зумовило не лише падіння курсу, а й призупинення розміну паперових грошей на дзвінку монету [5, 155]. У зв'язку з цим, для успішного завершення реформи 1861 р. з 1 травня 1862 р. по 1 листопада 1863 р. Держбанк здійснив розмін кредитних білетів, а 54,6 млн руб. паперових грошей було спалено. На 1 січня 1864 р. в грошовому обігу Російської імперії залишалось кредитних білетів на 636,5 млн руб. [5, 155], що дозволило певною мірою стабілізувати кредитно-грошовий ринок, який позитивно вплинув на зростання темпів промислового виробництва і добробуту населення в цілому.

Досить високі темпи зростання промислового виробництва, стабілізація грошово-кредитної системи та значний розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі зумовили поступове покращання добробуту широких верств населення. Про це свідчать і демографічні дані за той період. Так, якщо протягом 1811–1863 рр. чисельність населення Правобережної України зросла в 1,53 рази, то за період 1863–1914 рр. вона збільшилась в 2,38 рази [24, 59]. Про значні темпи розширеного відтворення людського потенціалу в губерніях Правобережжя засвідчують темпи природного приросту населення по десятиліттям. Так, якщо в дореформений період цей показник коливається в межах від 5,5% до 13% за десятиліття, то в другій половині XIX ст. після реформи 1861 р. він становить від 14,4% до 18,3% [8, 450].

Узагальнюючи матеріал по впливу селянської реформи 1861 р. на добробут населення України у якості підсумку хотілось би виділити наступне:

1. Селянська реформа 1861 р. є ключовим моментом трансформації соціально-економічних відносин в історії всього XIX ст. як в Російській імперії в цілому так і в Україні зокрема, адже вона започаткувала перехід від епохи нового часу з притаманними їй рештками цехового ремесла, мануфактурним виробництвом і середньовічною системою землеволодіння до епохи новітнього часу з фабрично-заводським виробництвом і високотоварним сільським господарством. Саме тому цю реформу по праву історики називають Великою.

2. Реформа розпочалася зверху, за ініціативи Російського імператора Олександра II, який після завершення Кримської війни розуміючи всю глибину

соціально-економічної кризи в яку поринула тогочасна імперія Романових вирішив, щоб не відбулося революції «знизу» зробити її «зверху» шляхом відміни кріпосного права і надання свободи селянам.

3. Велика реформа була розтягнута в часі на ряд періодів, що не сприяло швидкій перебудові тогочасних соціально-економічних відносин. Необхідно визнати, що якщо на перших етапах реформи добробут населення України дещо погіршився через поширення обезземелення селянства то згодом завдяки розвитку товарно-грошових відносин, досить вдалій грошово-кредитній політиці, через зростання торгівлі і масштабів фабрично-заводського виробництва він істотною мірою покращився про що свідчать високі темпи демографічного зростання у другій половині XIX ст.

1. *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле: с 2 хромоли-тографированными картами. — СПб: В тип. Безобразова и комп., 1867. — 146 [3] с.
2. *Гайдебуров П.А., Конради Е.И.* Русские общественные вопросы с приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. — СПб., 1872. — 301 с.
3. *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — К., 1962; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968. — 205 с.
4. *Гуржій І.А.* Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России (Сборник статей к 75-летию ак. Н.М. Дружинина). — М., 1961. — С. 96–106.
5. *Гурьев А.* Денежное обращение в России в XIX в. — СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. — 253 с.
6. *Дружинин Н.М.* Русская деревня на переломе. 1861–1880. — М.: Гос. изд-во, 1978. — 287 с.
7. *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. — М.: Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1910. — 310 с.
8. *Кабузан В.М.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М.: Наука, 2006. — 658 с.
9. *Кашикаров И.* Нужды русского народа. — СПб.: Славянская Печатня (И.В. Вернадского), 1880. — 215 с.
10. *Коваленко Н.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок XVIII — начало XX века. Опыт количественного анализа. — М.: Наука, 1974. — 416 с.
11. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX в. На материалах Украины. — Самара, 1992. — 191 с.
12. *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1974. — № 3. — С. 36–43.
13. *Кругляк Б.А.* Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1980. — Вип. 14. — С. 48–53.

14. Крижанівська О.О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України, Інститут історії України; В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — Т.1. — С. 363–367.
15. Лаврычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. — М., 1974. — 234 с.
16. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — 737 с.
17. Леся Українка: публіцистика, листи, статті, дослідження. — Т.1. — К.: Вид-во АН Укр. РСР, 1954. — 642 с.
18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 238 с.
19. Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. — К., 1887. — 248 с.
20. Молчанов В.Б. Економічна історія: Навчальний посібник. — Житомир: ППСТ, 2003. — 164 с.
21. Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. — СПб., 1893. — 354 с. + 16 таблиц.
22. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. — М.: Типо-Литогр. Высочайше утвержд. Т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1893. — XXXII, 391 с.
23. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навч. пос. — Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. — 120 с.
24. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / Под ред. С.Г. Струмилина. — М.: Госстатиздат, 1956. — 351 с.
25. Реєнт О. Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України, Інститут історії України; В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 1. — С. 357–363.
26. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — 334 с.
27. Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр.: Зб. док. і матеріалів. — К., 1988. — 448 с.
28. Франко І.Я. Наука і її взаємини з працюючими класами // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.45. — К.: Наукова думка, 1986. — 569 с.
29. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. — СПб., 1852. — 594 с.
30. Щербина Ф. Очерки Южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — Одесса: Типогр. Г. Ульриха, 1880. — 379 с.
31. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / А.М. Румянцев. — Т. I. — М., 1972. — 560 с.
32. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. — М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. — 403 с.
33. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах с приложением «Очерка правительственных мер по переселению крестьян после издания «Положения 19 февраля 1861 года». — СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1881. — 284 с.
34. http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch4_r6_p2.
35. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/feb1861.htm>.